

O‘ZBEK - INGLIZ TILLARARO BADIY TASVIR VOSITALARINING POLYPARADIGMAL TIPOLOGIYASI: INSON VA SUN’IY INTELLEKT TARJIMALARI CHOG’ISHTIRUVIDA

Radjapova Intizor Egamberganovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti, Urganch

Email: radjapovaintizor70389@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0579-4088>

Annotatsiya Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillari materiallari asosida badiiy tasvir vositalarining (metafora, epitet, metonimiya, personifikatsiya va boshqa troplar hamda stilistik figuralar) tarjima jarayonidagi polyparadigmal tipologiyasi tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: polyparadigmallik, badiiy tasvir vositalari, troplar, tarjimashunoslik tipologiyasi, neyron mashina tarjimasi, sun’iy intellekt, metafora, epitet, ekvivalentlik, konnotatsiya.

Zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslik fanida badiiy matn tarjimasi masalasi doimo dolzarb bo‘lib kelgan, chunki badiiy asar nafaqat axborot tashuvchi, balki milliy tafakkur, obrazli dunyoqarash va estetik qadriyatlarning ifodachisi hamdir. Badiiy tasvir vositalari matnning obrazlilikini, va muallifning individual uslubini shakllantiruvchi asosiy vositalardir. Bunday vositalarning bir tildan ikkinchi tilga, xususan, tipologik jihatdan farqli tizimlarga mansub bo‘lgan ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasida tarjima qilinishi murakkab lingvistik-kognitiv jarayon hisoblanadi. So‘nggi yillarda sun’iy intellektga asoslangan neyron mashina tarjimasi tizimlarining rivojlanishi tarjimashunoslik oldiga yangi nazariy-amaliy masalalarni qo‘ydi: sun’iy

intellekt badiiy tasvir vositalarini qay darajada anglaydi va qayta yarata oladi? Inson tarjimasi bilan mashina tarjimasi o'rtasidagi tipologik farqlar nimalardan iborat? Ushbu savollarga javob berish maqolaning bosh maqsadini belgilaydi. Birinchidan, tarjimashunoslikda "polyparadigmatal yondashuv" tushunchasi hali ingliz-o'zbek tillari materialida badiiy tasvir vositalari nuqtai nazaridan yetarlicha tadqiq etilmagan; ikkinchidan, sun'iy intellekt tarjima tizimlarining badiiy uslubiy xususiyatlarni qayta yaratish salohiyati va cheklovlari maxsus qiyosiy tahlilga muhtoj; uchinchidan, amaliy tarjimonlik faoliyatida inson va AI hamkorligiga asoslangan gibrid modellarni ishlab chiqish zaruriyati ortib bormoqda.

"Polyparadigmallik" tushunchasi tilshunoslikka bir necha ilmiy paradigmalarining - struktur, funksional, kognitiv, antroposentrik va lingvomadaniy paradigmalarining bir vaqtning o'zida, o'zaro to'ldiruvchi tarzda qo'llanilishini anglatadi. Badiiy tasvir vositalarining tarjimasini tadqiq etishda yagona paradigma doirasida qolish yetarli emas: struktur paradigma tilning shakliy tuzilishini, kognitiv paradigma obrazning kontseptual asosini, lingvomadaniy paradigma esa milliy-madaniy konnotatsiyalarni ochib berishga xizmat qiladi. Shu sababli polyparadigmatal yondashuv badiiy tasvir vositalarini bir vaqtning o'zida shakl, mazmun, kognitiv struktura va madaniy kontekst nuqtai nazaridan tahlil qilish imkonini beradi. An'anaviy stilistikada badiiy tasvir vositalari ikki katta guruhga bo'linadi: leksik-semantik troplar (metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, o'xshatish, litota, personifikatsiya, ironiya, allegoriya) va sintaktik-stilistik figuralar (anafora, epifora, antiteza, parallelizm, inversiya, ritorik so'roq). Ingliz va o'zbek tillarida bu vositalarning tarkibiy modeli, va qo'llanish chastotasi bir-biridan farqlanadi, bu esa tarjima jarayonida muqobillik izlashni murakkablashtiradi. Masalan, ingliz tilidagi qisqa, kondensatsiyalashgan metaforik konstruksiyalar ko'pincha o'zbek tilida analitik-tavsifiy yo'l bilan, ya'ni kengaytirilgan izohlash orqali berilishga moyil bo'ladi, chunki o'zbek tili agglyutinativ xususiyatga ega bo'lib, grammatik ma'nolarni qo'shimchalar orqali ifodalaydi va bu holat obrazli birlik ichidagi semantik zichlikni saqlashni qiyinlashtiradi. Inson tarjimasi tarjima jarayonida nafaqat lingvistik, balki

ekstralingvistik bilim madaniy kontekst, muallif niyati kabi omillarni ham hisobga oladi, bu esa unga ijodiy transformatsiya (moslashtirish, kompensatsiya, muqobil obraz tanlash) qo'llash imkonini beradi. Neyron mashina tarjimasini tizimlari esa katta hajmdagi parallel matnlar asosida statistik-ehtimoliy bo'lib, kontekstga nisbatan lokal darajada moslashadi, biroq chuqur madaniy-pragmatik anglashdan ko'proq yuzaki struktura muvofiqligiga tayanadi. Ushbu farq, ayniqsa, badiiy tasvir vositalarini tarjima qilishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Quyidagi jadvalda ingliz tilidagi turli badiiy tasvir vositalarining namunaviy konstruksiyalari hamda ularning inson tarjimasini va sun'iy intellekt tomonidan taklif etilgan o'zbekcha variantlari keltirilgan.

Tasvir vositasi	Ingliz tilidagi konstruksiya (namunaviy)	Inson tarjimoni varianti	AI (neyron mashina) tarjimasini variant
Metafora	"Time is a thief that steals our youth."	"Vaqt - yoshligimizni o'g'irlab ketuvchi o'g'ri" (obraz to'liq saqlangan, milliy uslubga moslashtirilgan ohang bilan)	"Vaqt yoshligimizni o'g'iraydigan o'g'ri" (obraz saqlangan, lekin sintaktik jihatdan zaif ekspressiv bo'yoq susaygan)
Epitet	"a bitter, hollow silence"	"achchiq va bo'shliqqa to'la sukunat" (konnotativ ma'no kengaytirilgan,	"achchiq, bo'sh sukunat" (denotativ ma'no berilgan, lekin konnotativ

Tasvir vositasi	Ingliz tilidagi konstruksiya (namunaviy)	Inson tarjimoni varianti	AI (neyron mashina) tarjimasi variant
		emotsional ta'sir kuchaytirilgan)	chuqurlik qisman yo'qolgan)
O'xshatish	"her voice was like a fading echo"	"ovozi so'nib borayotgan aks- sado kabi edi" (ritmik-intonatsion moslashuv bilan)	"uning ovozi so'nayotgan aks- sadoga o'xshardi" (struktur jihatdan to'g'ri, lekin she'riy ohang kamroq)

Jadvaldagi misollar shuni ko'rsatadiki, metafora va epitetlarni tarjima qilishda inson tarjimoni ko'pincha kompensatsiya va kengaytirish usulidan foydalanadi, bu orqali asl matndagi obraz o'zbek tilining tabiatiga mos ravishda ochib beriladi, natijada emotsional-ekspressiv ta'sir saqlanib qoladi yoki hatto kuchayadi. Sun'iy intellekt tizimlari esa, aksincha, struktur ekvivalentlikka ya'ni manba matndagi so'z tartibi va leksik tarkibga yaqin variant yaratishga moyillik bildiradi. Bu usul ba'zan aniqlik va izchillikni ta'minlasa-da, obrazning konnotativ-assotsiativ qatlamini qisman umumlashtiradi. O'xshatish va personifikatsiya kabi vositalar tarjimasida ham xuddi shunday holat kuzatiladi: inson tarjimoni matn ritmikasini, milliy og'zaki nutq an'analarini hisobga olib, obrazni "jonlantiradi", sun'iy intellekt esa grammatik va leksik jihatdan to'g'ri, biroq stilistik jihatdan umumiy variantlarni taklif etadi. Bu farq ayniqsa she'riy va badiiy nasriy matnlarda sezilarli bo'lib, kitobxonning estetik qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Frazologik birliklar tarjimasi sun'iy intellekt tizimlari uchun eng murakkab hisoblanadi, chunki bunday birliklarning

ma'nosi tarkibiy qismlarning yig'indisidan kelib chiqmaydi. inson tarjimasini funksional-kommunikativ muqobillikni tanlaydi, ya'ni manba tildagi idiomaning vazifasini o'zbek tilidagi mos idioma yoki erkin ifoda orqali beradi. Sun'iy intellekt tizimi esa ko'pincha so'zma-so'z (literal) tarjimaga moyil bo'lib, natijada idiomatik ma'no qisman yoki to'liq yo'qoladi.

O'zbek - Ingliz tillararo badiiy tasvir vositalarining tarjimasini polyparadigmal struktur, kognitiv va lingvomadaniy paradigmalarni birlashtirgan yondashuv asosida tahlil qilinganda eng to'liq va aniq natija berishini ko'rsatdi. Inson tarjimasini va sun'iy intellekt tizimlari o'rtasidagi tipologik farqlar, birinchi navbatda, ijodiy transformatsiya darajasi va konnotativ ma'noni saqlash salohiyatida namoyon bo'ladi. Sun'iy intellekt tizimlarining tobora rivojlanib borishi ularning struktur aniqlik va izchillik borasidagi afzalliklarini kuchaytirmoqda, biroq badiiy matnning chuqur pragmatik-estetik qatlamlarini qayta yaratishda inson tarjimasining ijodiy tafakkuri hozircha muqobilsiz bo'lib qolmoqda. Shu munosabat bilan tadqiqot amaliy tavsiya sifatida gibril tarjima modelini sun'iy intellektning tezlik va izchillik afzalliklarini inson tarjimonining ijodiy-madaniy tahririy ishtiroki bilan uyg'unlashtirishni taklif etadi. Kelgusi tadqiqotlar sun'iy intellekt tizimlarining turli janr (she'riyat, nasr, publitsistika) va turli tasvir vositalari bo'yicha aniqlik darajasini kengroq korpus materialida statistik jihatdan chuqurroq o'rganishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Komissarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty). — Moskva: Vysshaya shkola, 1990.
2. Barxudarov L.S. Yazyk i perevod: Voprosy obshchey i chastnoy teorii perevoda. — Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1975.
3. Nida E. Toward a Science of Translating. — Leiden: E.J. Brill, 1964.
4. Newmark P. A Textbook of Translation. — London: Prentice Hall, 1988.

5. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2005.
6. G'afurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012.
7. Yusupov Sh. O'zbek va ingliz tillarida badiiy tasvir vositalarining qiyosiy tipologiyasi. — Toshkent: Fan, 2018.
8. Hatim B., Munday J. Translation: An Advanced Resource Book. — London: Routledge, 2004.
9. Bell R.T. Translation and Translating: Theory and Practice. — London: Longman, 1991.
10. Rahimov G'. Kognitiv tilshunoslik va tarjima muammolari. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.